

دانشگاه باقر العلوم طیبه السلام

دانشکده: معارف، فلسفه و کلام اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه دکتری

رشته: مدرسی معارف گرایش مبانی نظری اسلام

عنوان: تبیین عقلی و نقلی خیرخواهی خداوند با تأکید بر آراء علامه طباطبایی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر سید محمود موسوی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر حسن معلمی

نگارش:

سعید روستا آزاد

مهر 1396

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سپاس و تقدیر

این اثر ناچیز را به محضر نورانی حضرت ولی عصر(عج) و روح پرفروش امام راحل
عظیم الشان تقدیم می دارم.

از اساتید محترم به ویژه جناب آقای دکتر سید محمود موسوی و جناب آقای دکتر
حسن معلمی صمیمانه سپاسگزارم. بی شک بدون راهنمایی های ایشان، این تحقیق
به انجام نمی رسید.

همچنین از همسر گرامی ام که با مساعدت فراوان زمینه انجام این رساله را پدید
آوردند ممنون و متشکرم.

چکیده؛

تحقیق حاضر با هدف تبیین دیدگاه فلاسفه، عرفاء و متکلمان در خصوص خیریت ذاتی الهی و خیرخواهی خداوند در قالب تبیین عقل از سوئی و تبیین مسأله از منظر قرآن و روایات در قالب تبیین نقلی سامان یافته است. این پژوهش، تحقیقی استکشافی و با تمرکز بر متون عقلی و نقلی است و در واقع در صدد تبیین این دیدگاه است که الف) تبیین کاملی از خیریت ذاتی و خیرخواهی خداوند بر پایه دلایل استوار عقلی قابل ارائه است. ب) خیریت ذاتی و خیرخواهی مطلق خداوند به ویژه با تمرکز بر مظاهر خیرخواهی از متون نقلی قابل اصطیاد و تبیین است. صفت خیرخواهی خداوند مبتنی بر خیریت ذاتی خداوند است و این صفت برآیند و حاصل سه صفت علم مطلق، قدرت مطلق و حکمت است. علی‌رغم توجه متکلمان مسیحی به این ویژگی حق تعالی و توجه جدی به آن در آیات و روایات، در متون اسلامی چندان مورد کنکاش و توجه جدی قرار نگرفته است. در این تحقیق ابتداء جایگاه خیریت ذاتی و سپس خیرخواهی او در علوم عقلی شامل، فلسفه، عرفان و کلام بررسی شده و سپس به متون نقلی پرداخته شده است.

خیر از منظر فلاسفه و عرفاء مساوق وجود و بنابراین خیرخواهی به معنای اعطاء هستی است. خیرخواهی در قالب عنایت از سوی فلاسفه و در قالب تجلی از سوی عرفاء تبیین شده است. از ثمرات تحلیل فلسفی و عرفانی خیرخواهی قول به نظام احسن هستی است.

متون کلامی عمدتاً در تبیین صفات ثبوتی حق تعالی بر صفات هشت‌گانه ثبوتی متمرکز بوده‌اند و در این بین نامی از خیر به میان نیاورده‌اند تنها بعد از خواجه نصیرطوسی خیریت نیز در زمره صفات ثبوتی قرار گرفته است. اما خیرخواهی حق تعالی در اندیشه متکلمان اشاعره، معتزله و شیعه بر اساس حُسن و قبح عقلی قابل پی‌گیری است. خیرخواهی خداوند چه در قالب عنوان خیر و چه عناوین مترادف از صفات پرکاربرد در متون نقلی است و عمده نوآوری رساله حاضر معطوف به ارائه نظام خیرخواهانه مطلق حق تعالی متمرکز شده است. این نظام در بردارنده بررسی مظاهر خیرخواهی خداوند برای تمامی بشر و فارغ از کردار و رفتار مؤمنانه هم‌چنین بررسی مظاهر و مجالی محبت و خیرخواهی ویژه خداوند برای مؤمنان می‌باشد. نتیجه حاصل از تبیین نقلی حاکی از حاکمیت مطلق خیرخواهی خداوند برای بشر می‌باشد.

خیرخواهی خداوند از منظر نقلی دارای شبکه مفهومی گسترده و مرتبط با صفاتی چون محبت، فضل و رحمت و اعم از اعطاء و حرمان است و در واقع به معنای آن است که هر آن‌چه در رساندن بنده به حقیقت عبودیت لازم باشد از سوی خداوند در اختیار بشر قرار می‌گیرد. خیرخواهی خداوند در تعامل با بندگان به عنوان اصل حاکم گاه در خیرخواهی عام و برای همه و گاه به عنوان پاداش رفتار بندگان و مؤمنان با عنوان خیرخواهی خاص در قالب مصادیق خیرخواهی تبیین شده است. در هر دو بخش با توجه به دستاوردهای علمی مرحوم علامه طباطبائی و با هدف تحدید مباحث، با تکیه بر آراء ایشان موضوع رساله پیگیری شده است.

واژگان کلیدی

خیریت ذاتی، خیرخواهی، خیر عام، خیر خاص، مظاهر خیرخواهی، علامه طباطبائی.

فهرست

چکیده.....	ج
فصل اول: کلیات و مفاهیم	1
1-1- کلیات	2
الف. بیان مساله.....	2
ب. اهمیت و فایده تحقیق.....	4
ج. اهداف تحقیق.....	4
د. سئوالات.....	4
هـ. پیشینه تحقیق.....	5
و. جنبه نوآوری و جدید بودن تحقیق.....	6
ز. فرضیه‌های تحقیق.....	6
ح. پیش فرض‌های تحقیق.....	6
ط. روشهای انجام تحقیق.....	6
1-2- مفهوم شناسی	7
1-2-1- تبیین عقلی.....	7
2-2-2- تبیین نقلی.....	8
2-2-3- تعریف لغوی خیر.....	8
2-2-4- تعریف اصطلاحی خیر.....	9
2-2-5- اقسام خیر.....	11
2-2-6- تعریف خیرخواهی خداوند.....	12
فصل دوم: تبیین عقلی خیرخواهی خداوند	Error! Bookmark not defined.
مقدمه	Error! Bookmark not defined.
1- تبیین فلسفی خیر	Error! Bookmark not defined.
تاریخچه مسأله خیر در آثار فلسفی	Error! Bookmark not defined.
1-1- تبیین فلسفی خیر محض	Error! Bookmark not defined.
1-1-1- خیر محض و واجب	Error! Bookmark not defined.
1-1-2- تام و فوق التمام و خیر محض	Error! Bookmark not defined.
1-2- خیرخواهی خداوند	Error! Bookmark not defined.
1-2-2- خیرخواهی و غایت‌مندی خداوند	Error! Bookmark not defined.
1-2-1-1- شبهه وجودی پارمنیدس و خیرخواهی خداوند	Error! Bookmark not defined.

- 1-2-1-3-1 اثبات یا نفی غایت مندی افعال الهی و خیرخواهی . **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-1-3-1-1 غایت مندی افعال الهی از نظر ابن سینا..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-1-3-2-2 غایت مندی افعال الهی از نظر ملا صدرا.... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-2-2-1 عنایت و خیرخواهی..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-2-2-1-1 عنایت از دیدگاه ابن سینا..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-2-2-2-2 عنایت از دیدگاه ملا صدرا..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-2-2-2-1-1 ادله عنایت..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-2-3-3 عنایت از دیدگاه علامه طباطبائی .... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3-4-1 نظام احسن و خیرخواهی خداوند **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3-1-1 برهان لمی بر نظام احسن..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3-1-1-1 نظام احسن در قوس و مرتبه نزول ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3-1-2-2 نظام احسن در قوس صعود ..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3-1-3-3 نظام احسن در مجموع عالم..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3-2-2 برهان ائی بر نظام احسن..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3-2-2 خلاصه و جمع بندی تبیین فلسفی..... **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2-3-2-2 تبیین عرفانی خیرخواهی خداوند..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-2-1 مفهوم شناسی خیر در عرفان..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-2-2 نقش عقل و شهود در تحلیل خیر..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-3-2-3 خیر و وجود..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-3-3-1 وجود از دیدگاه مشاء..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-3-3-2 وجود در اندیشه صدرا..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-3-3-3 وحدت وجود و کثرت نمود..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-4-2-4 خیریت ذاتی حق تعالی و وحدت وجود.. **Error! Bookmark not defined.**
- 2-4-4-1 اطلاق مقسمی و خیر محض..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-4-4-2 تجلی، ظهور و خیرخواهی خداوند..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-5-2-5 وحدت شخصی وجود و خیرخواهی خداوند..... **Error! Bookmark not defined.**
- 2-6-2-6 نظام احسن و خیرخواهی خداوند..... **Error! Bookmark not defined.**

- 2-7-2- اعیان ثابت و خیرخواهی خداوند ..... Error! Bookmark not defined.
- 2-7-1-1- شرور و خیر مطلق ..... Error! Bookmark not defined.
- 2-7-1-1-2- شرور طبیعی ..... Error! Bookmark not defined.
- 2-7-1-2- شرور اخلاقی ..... Error! Bookmark not defined.
- خلاصه و جمع بندی تبیین عرفانی ..... Error! Bookmark not defined.
- 3- تبیین کلامی خیرخواهی خداوند ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1- خیریت محض خداوند ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-2- خیرخواهی خداوند ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-2-1- خیرخواهی خداوند از دیدگاه اشاعره... Error! Bookmark not defined.
- 3-2-2- خیرخواهی خداوند از نظر عدلیه ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-2-2-1- عوض ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-2-2-2- انتصاف ..... Error! Bookmark not defined.
- فصل سوم: تبیین نقلی خیرخواهی خداوند ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1- مفهوم شناسی خیر در متون نقلی ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-1- تحلیل صرفی خیر ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-2- مصادیق خیر در قرآن ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-2-1- خیر و معروف ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-2-2- خیر به معنای تمامی نیکی ها ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-2-3- خیر به معنای مال ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-2-4- خیر به معنای برتری ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-2-5- خیر و وحی ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-3- واژه خیر و مفاهیم متقابل ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-1- خیر و شر ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-2-2- خیر و ضَرَّ ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-4- خیر و مفاهیم وابسته ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-4-1- خیر و رحمت ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-4-2- خیر و فضل ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-1-4-3- خیر و لطف ..... Error! Bookmark not defined.
- 3-2- خیر اسم یا صفت برای خداوند ..... Error! Bookmark not defined.
- 2- خیر عام و خیر خاص ..... Error! Bookmark not defined.

- 2-1- خیر عام.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-1- رحمت هدف خلقت.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-1- کرامت انسانی.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-3- هدایت انسان.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-4- انسان و نعمت های دنیوی.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-5- انسان و نعمت های معنوی.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-6- به رسمیت شناختن حق مالکیت انسان.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-7- جریان احکام عقل نظری در تعامل خدا و انسان ..**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-8- جریان احکام عقل عملی.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-8-1- اصل تعلیل رفتارها و احکام.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-8-2- ترسیم همزمان حق و تکلیف برای انسان.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-8-2-1- اطلاق احسان به انجام تکلیف ..**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-8-2-2- تشکر خداوند از انسان.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-8-2-3- نفی ظلم از ساحت حضرت حق.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-9- تناسب بین اراده، عمل و نتایج آن.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-10- اغماض و گذشت در دنیا.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-10-1- سنت ابقاء گناهکاران.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-10-2- عفو در دنیا.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-1-10-3- اغماض از پیامدهای دنیوی گناهان.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2- خیر خاص.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-1- حاکمیت رافت الهی در تشریح.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-1-1- تسهیل در شریعت.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-1-2- تخفیف احکام و نسخ ناشی از رحمت الهی ..**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-2- اعطاء پاداش.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-2-1- پاداش در مقابل نیت صادقانه.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-2-2- پاداش مضاعف.....**Error! Bookmark not defined.**
- 2-2-2-3- پاداش بی حساب.....**Error! Bookmark not defined.**

- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-2-3 پاداش در قالب تبدیل و تکفیر گناهان
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-2-3-1 تبدیل سیئه به حسنه
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-2-3-2 محو سیئات به واسطه انجام حسنات
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-2-3-3 بخشش صغائر، پاداش دوری از کبائر
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-2-3-4 انتقال پاداش به مستحق
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-2-3-5 پاداش فرزندان به خاطر اعمال والدین و بالعکس
- Bookmark not defined.**
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-3 توبه و خیرخواهی خداوند
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-3-1 تحلیل واژگانی توبه
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-3-2 تشویق به توبه
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-3-3 نهی از قنوط و یأس
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-3-4 شرایط تحقق توبه
- Error! Bookmark not defined.** ..... 2-2-4 شفاعت
- Error! Bookmark not defined.** ..... 3-3-3 عناوین به ظاهر متضاد با خیرخواهی خداوند
- Error! Bookmark not defined.** ..... 3-3-1 استدراج و املاء
- Error! Bookmark not defined.** ..... 3-3-2 اضلال
- Error! Bookmark not defined.** ..... 3-3-3 خلود
- Error! Bookmark not defined.** ..... 3-3-3-1 خلود عذاب و رحمت الهی
- Error! Bookmark not defined.** ..... 3-3-3-2 قرآن و عوامل خلود در جهنم
- Error! Bookmark not defined.** ..... **فصل چهارم: دلالت‌های الاهیاتی خیرخواهی**
- Error! Bookmark not defined.** ..... 4-1 قاعده لطف
- Error! Bookmark not defined.** ..... 4-1-1 لطف محصل
- Error! Bookmark not defined.** ..... 4-1-1-1 لطف محصل و دلیل نقلی
- Error! Bookmark not defined.** ..... 4-1-1-2 مبانی عقلی لطف محصل
- Error! Bookmark not defined.** ..... 4-1-2 لطف مقرب
- Error! Bookmark not defined.** ..... 4-1-2-1 لطف مقرب و دلائل نقلی
- Error! Bookmark not defined.** ..... 4-1-2-2 مبانی عقلی لطف مقرب
- Error! Bookmark not defined.** ..... 4-2 حسن تکلیف

Error! Bookmark not defined. ..... 4-3-1- غرض از تکلیف

Error! Bookmark not defined. ..... 4-3-2- مبنای تکلیف

Error! Bookmark not defined. ..... 4-3- نظام احسن

Error! Bookmark not defined...... خلاصه، جمع بندی و پیشنهادها

Error! Bookmark not defined...... منابع

فصل اول: کلیات و مفاهیم

1-1- کلیات

الف. بیان مساله

مسأله خیر و شر و تبیین آن از دیرباز از دغدغه‌های عالمان دینی در حوزه‌های معقول و منقول بوده است. علت، نحوه و توجیه حضور شر در عالم به لحاظ راه جمع آن با خیر مطلق بودن خالق $\square\square\square$ عالم اولویت بیشتری را به خود اختصاص داده است. پرداختن به موضوع خیر در آثار عقلی و نقلی علاوه بر تبیین حداقلی آن، نوعاً به صورت استطرادی و در ضمن شر سامان یافته است. لذا

علی‌رغم این که پاسخ‌های مفصلی به شبهات و سئوالات شرور از سوی فلاسفه و متکلمان چه در قالب مکتوبات مستقل و چه در ضمن آثار دیگر ارائه شده، کمتر تبیین مستقلی در خصوص خیریت ذاتی در خیرخواهی به چشم می‌خورد.

بر این اساس موضوع این تحقیق تمرکز بر تبیین خیر و خیرخواهی در منابع عقلی و نقلی، نحوه‌ی تحلیل فلاسفه، عرفا و متکلمان و هم‌چنین بررسی رویکرد منابع نقلی شامل آیات و روایات می‌باشد.

در این تحقیق مشخصاً دو مساله پیگیری خواهد شد 1- مساله خیریت ذاتی حق تعالی 2- تحلیل

خیرخواهی خداوند که البته مبتنی بر مطلب نخست می‌باشد.

بحث عمده در تبیین عقلی بر پیگیری براهین و مبانی خیریت و خیرخواهی خداوند از منظر فلاسفه، عرفاء و متکلمان و در تبیین نقلی بر ارائه نظام خیرخواهان خدا و بیان مظاهر خیرخواهی حق تعالی استوار می‌باشد. بالطبع توجه به مسأله شر از اولیوی برای بحث و تحلیل در این تحقیق بر خوردار نبوده و در برخی موارد به طور گذرا و حاشیه‌ای مورد توجه خواهد بود.

در واقع مسأله اصلی این پژوهش در بخش نقلی که البته عمده رساله را به خود اختصاص داده است، آن است که خیریت ذاتی حق تعالی به عنوان اسمی از اسماء خداوند و هم‌چنین خیرخواهی او چگونه قابل تبیین است. به نظر می‌رسد یکی از راه‌های نرفته در پاسخ به مسأله شرور تبیین و توضیح این نکته است که اولاً خداوند خود را خیر نامیده چه به صورت مطلق و چه با پسوند هائی چون خیرالفتاحین، خیرالحاکمین و ثانیاً خیرخواهی در مجالی گوناگون ظهور پیدا کرده است.

بنابراین آن‌چه در این بخش ضروری است، تبیین شبکه مفهومی مرتبط با خیریت و خیرخواهی و نحوه ارتباط آن مفاهیم مرتبط چون فضل، رحمت، محبت، عفو و اغماض از سوئی و هم‌چنین تبیین رابطه خیرخواهی با مفاهیم به ظاهر متضاد چون املاء، استدراج، خلود و اضلال از سوی دیگر، می‌باشد.

در این میان باید تبیین صفت خیرخواهی خداوند به عنوان صفتی از صفات فعل حق تعالی بر اصطیاد این مفهوم از مظاهر و مجالی عینی متکی بر آیات و روایات باشد تا بتوان به نظامی متقن و فراگیر دست یافت. در بادی نظر برخی از مظاهر خیرخواهی خداوند هم چون خلقت متکی بر خیرخواهی، خلقت عالم برای انسان، هدایت فطری، هدایت و حیانی و عفو در دنیا برای همه‌ی بشر و برخی دیگر چون پاداش‌های بی‌حساب و فراتر از عمل، پاداش اعمال والدین به فرزندان و بالعکس نیز از مظاهر خیرخواهی ویژه حق تعالی هستند که همگی نیازمند بررسی و تحلیل‌اند. بنابراین مسأله مد نظر این بخش حاوی تبیین شبکه مفهومی و هم‌چنین تبیین مصداقی و عینی خیر و خیرخواهی است.

سرّ تمرکز بر آراء و نظرات مرحوم علامه طباطبائی علاوه بر تحدید مباحث بهره‌گیری

هم‌زمان از اندیشه‌های عقلی و نقلی آن فیلسوف و مفسر گرانقدر می‌باشد.

ب. اهمیت و فایده تحقیق

علی‌رغم این که خیریت ذاتی و خیرخواهی از موضوعات اصلی و به نوعی از صفات جامع خداوند است مع‌الوصف به صورت مستقل بدان پرداخته نشده است و با مشورت اساتید فن خلا چنین تحقیقی کاملاً ملموس به نظر رسید.

لذا با توجه به خلاء موجود این اثر می‌تواند در کنار آثار متعدد و متمرکز بر مساله شر به تبیین و تحلیل مقارن خیر و شر کمک شایانی نماید.

ج. اهداف تحقیق

- 1- تبیین و تحلیل عقلی و نقلی خیرخواهی خداوند.
- 2- تبیین اقسام خیرخواهی و تعیین حدود هر کدام.
- 3- تبیین رابطه صفت خیرخواهی با صفات به ظاهر متضاد هم چون اضلال، ابعاد، استدراج و مانند آن.

د. سئوالات

- 1- سؤال اصلی: خیرخواهی خداوند با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی چگونه قابل تبیین است؟
- 2- سئوالات فرعی:
  - 1- خیریت ذاتی خداوند به چه معناست؟
  - 2- معنای خیرخواهی خداوند چیست و رابطه آن با خیریت ذاتی چگونه است؟
  - 3- دلایل عقلی و مظاهر خیرخواهی خداوند کدام است؟
  - 4- دلایل نقلی و جلوه‌های خیرخواهی خداوند کدام است؟
  - 5- خیرخواهی خداوند چگونه با شرور و عناوینی از قبیل اضلال قابل جمع است؟
  - 6- دلالت‌های الاهیاتی خیرخواهی خداوند کدام است؟

ه - سابقه تحقیق:

اشاره به برخی از آثار مرتبط با این تحقیق:

ه: پیشینه تحقیق

علی‌رغم تفحصی که انجام شد در این خصوص کتاب و پایان‌نامه و رساله‌ای یافت نشد. اما در خصوص خیر و شر از دیدگاه ابن عربی کتابی با عنوان خیر و شر در مکتب ابن عربی از سوی انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی منتشر شده است. نویسنده محترم در این اثر به تحلیل نظریه ابن عربی، مبانی و نتایج اندیشه وی در این خصوص پرداخته است.

چنان که اشاره شد گرچه موضوع خیریت ذاتی خداوند و خیرخواهی در قالب اثر مستقل طرح نگردیده اما در در متون فلسفی به خصوص تحت عنوان وجود محض، علم عنایی و نظام احسن و در متون عرفانی ذیل عنوان وحدت وجود و کثرت نمود و پر بودن عالم از نیکی و نفی هرگونه شر در هستی، و در آثار کلامی به عنوان صفتی ثبوتی و مباحث حسن و قبح ولو بدون تصریح به نام خیریت ذاتی و خیرخواهی طرح گردیده است.

مقالات متعددی با عنوان خیر تدوین شده است که عمده آن‌ها در مقایسه با شر به نگارش در آمده است. که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

1- مقاله خیر و شر اثر سید محمد بجنوردی منتشره در نشریه پژوهش‌نامه متین، ش 23.

2- خیر و شر در فلسفه و آیات و روایات اثر محمد مهدی مظاهری منتشره در پژوهش‌نامه

قرآن، حدیث ش 2.

3- رویکرد کلامی و فلسفی خیر و شر اثر حسن امینی منتشره در نشریه آیین حکمت، ش 1.

4- خیر و شر از منظر علامه طباطبایی اثر محمد بهرامی منتشره در نشریه پژوهش‌های قرآنی.

همان‌گونه که از نام مقالات مذکور پیداست. عمدتاً به تحلیل خیر و مقایسه با شر پرداخته شده

و به مسأله تبیین عقلی خیر و خیرخواهی و نتایج این تحلیل و هم‌چنین به مظاهر و مجالی

خیرخواهی به ویژه در متون نقلی خصوصاً با رویکرد نظام معنایی و طبقه‌بندی شده پرداخته نشده است.

و- جنبه نوآوری و جدید بودن تحقیق

تبیین معنای خیر و خیرخواهی به مثابه یکی از صفات جامع خداوند است، ارائه اقسام، مراحل و مجالی تحقق خیرخواهی خداوند و ارائه نظام معنایی و طبقه‌بندی مفاهیم مرتبط با خیر در متون نقلی از جنبه‌های نوآوری این تحقیق می‌باشد.

ز- فرضیه‌های تحقیق

تحقیق استکشافی و فاقد فرضیه است با این حال می‌توان گفت این رساله در صدد این فرضیه است که الف) تبیین کاملی از خیریت ذاتی و خیرخواهی خداوند بر پایه دلایل استوار عقلی قابل ارائه است. ب) خیریت خداوند و خیرخواهی او بویژه با توجه و تمرکز بر مظاهر خیرخواهی قابل اصطیاد از متون نقلی است.

ح- پیش فرض‌های تحقیق

1- وجود ذات و صفات خدا از جمله خیریت و خیرخواهی.

2- امکان شناخت عقلی صفات خدا.

3- حجیت منابع نقلی.

ط- روش‌های انجام تحقیق

روش پژوهش توصیفی و تحلیلی است. در بخش عقلی عمدتاً گزارش تبیین نوع رویکرد اندیشمندان به موضوع خیر و خیرخواهی پیگیری می‌شود و در بخش نقلی اغلب رویکرد تحلیل محتوا و مضمون مد نظر می‌باشد.

2-1- مفهوم شناسی

1-2-1- تبیین عقلی

مراد از تبیین عقلی در این تحقیق عبارت از واکاوی مسأله خیر و خیرخواهی خداوند از منظر علمی است که روش تحقیق در آن‌ها استدلالی است. همان‌طور که علوم به لحاظ موضوع و هدف قابل تقسیم‌اند، به لحاظ روش تحقیق نیز قابل تقسیم می‌باشند و از این منظر علوم یا نقلی‌اند که بر اساس مدارک و مستندات تاریخی بررسی می‌شوند. مانند علم تاریخ و فقه و یا عقلی‌اند که با براهین و استنتاجات ذهنی قابل بررسی‌اند.

به تعبیر ابن خلدون مقصود از علوم عقلی، علمی هستند که عمومیت داشته و مختص به قوم یا افراد خاصی نیست. وی می‌گوید «علوم یا عقلی‌اند که برای انسان از آن حیث که دارای فکر است طبیعی است و به قوم خاص تعلق ندارد و از زمان آفرینش نوع انسان موجود بودند، این‌ها علوم فلسفی و حکمی نامیده می‌شوند و بر چهار قسم‌اند: 1- منطق 2- علم طبیعی 3- علم الهی 4- مفاهیم (مقادیر)»¹.

بر این اساس مقصود از تبیین عقلی، بررسی موضوع خیر و خیرخواهی خداوند از منظر، فلاسفه، عرفا و متکلمان است. چون روش این علوم استدلالی و برهانی است.

عرفاء علاوه بر بهره‌گیری از شهود و کشف به آن اکتفا نکرده در موضوعاتی چون خیر، آن را مستدل نیز کرده‌اند هم‌چنین متکلمان علی‌رغم تعهد به دین خاص از براهین عقلی چون علیت بهره گرفته‌اند. در این بخش توضیح و تبیین نوع رویکرد این اندیشمندان به مسأله خیرخواهی مد نظر بوده و رویکرد توصیفی در تحقیق این بخش اتخاذ شده است.

چنان‌که خواهد آمد در فلسفه و عرفان خیر مساوی و مساوق وجود بوده و لذا برای تحلیل خیر ناگزیر از تبیین رویکرد عرفاء و فلاسفه به وجود هستیم و در تبیین خیرخواهی عرفانی نیز ناگزیر از

1. ر.ک. صفا، ذبیح‌الله، تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی، ج 1، مقدمه.

طرح تجلی و ظهور به عنوان مظاهر خیرخواهی خداوند و از عنایت به عنوان مظهر خیرخواهی از منظر فلاسفه بوده ایم.

2-2-2- تبیین نقلی

در علوم نقلی روش و تحقیق مبتنی بر اسناد و مدارک و متون موجود است. و در این تحقیق به تحلیل معنا، مفهوم و مصادیق خیر و خیرخواهی در قرآن کریم و روایات نقل شده از معصومین پرداخته شده است.

در تبیین نقلی، علاوه بر توصیف محتوای آیات و روایات در این بخش از تحلیل محتوا، ارتباط معنایی مفاهیم مرتبط با خیر و ارائه طبقه‌بندی روشمند بهره گرفته شده است. به عنوان مثال در خصوص موضوع پاداش به عنوان یکی از مجالی خیرخواهی خداوند، اصل پاداش، مراتب آن، پاداش دنیوی، کیفیت و کمیت آن، پاداش دنیوی و آخروی به عنوان سلسله متصل به هم در آیات و روایات به طور مستوفی بررسی شده است.

2-2-3- تعریف لغوی خیر

واژه «خیر»، به فتح خاء و از ماده خیر نوعاً در کتب لغت به عنوان مقابل شر تعریف شده است. و در برخی کتب به معنای جمع و حصول به کمالات معنا شده است. ابن منظور در لسان العرب¹، لویس معلوف در المنجد² و فراهیدی در العین³، اخیار و خیور را جمع خیر دانسته‌اند. خیر به معنای معروف، مطلوب بودن برای همه و اختیار شده برای انسان است مانند عقل و عدالت. لذا برخی خیر را متضمن معنای تفضیل دانسته‌اند و برخی اصل آن را اَخیَر دانسته‌اند. به عنوان مثال فراهیدی معنای تفضیل را مندرج در معنای خیر دانسته اما المنجد خیر را مخفف اَخیَر می‌داند. علامه طباطبایی معتقد است خیر معنای افعال التفضیل دارد اما صفت مشبّهه است چون اشتقاقی

1. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ص 264.

2. معلوف، لویس، المنجد، ص 201.

3. فراهیدی، خلیل ابن احمد، کتاب العین، ص 302.

مانند فضلی و افاضل ندارد. هم چنان که در تبیین نقلی خواهد آمد خیر گاه در معنای وصفی استفاده می شود که به معنای بهتری و برتری است و گاه معنای اسمی دارد مانند آیه شریفه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ...»^۱ و «وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا...»^۲ و «بِيَدِكَ الْخَيْرُ»^۳ که در این کاربرد اشاره به یک سری از واقعیت‌های خارجی دارد و به عبارتی ما به ازاء و مصداقی عینی دارد. برخی از دانشمندان لغت عمدتاً با تکیه بر آیات و روایات خیر را با مصداق تعریف کرده‌اند. طریحی در مجمع‌البحرین یکی از مصداقی خیر را نه‌ری در بهشت که متصل به کوثر است، می‌نامد.^۴ در قرآن کریم نیز خیر با مصداقی چون معروف، رضایت خداوند و حسنه تعریف شده است.

4-2-2- تعریف اصطلاحی خیر

در اصطلاح فلسفی اولین بار به طور منسجم خیر به عنوان مفهومی ترکیبی از سه مفهوم زیبایی، تناسب و حقیقت از سوی افلاطون تعریف شده است. در برخی عبارات وی خیر با واحد به عنوان مبدا، یکی انگاشته شده است.^۵ بعدها در آثار ارسطو به عنوان برترین یا اولین مبدا، مطلوب هر چیزی و کاشنده و محرک اصلی معرفی شده است.^۶ لذا در تعابیر بعدی فلاسفه خیر را به عنوان (المتشوق) معرفی کرده‌اند.^۷ که در عین تشویق کنندگی مطلوبیت هم دارد. هم چنان که در آثار فلسفی به عنوان کمال اول و مساوق با وجود بر شمرده شده است.

1. آل عمران/104.

2. بقره/158.

3. آل عمران/26.

4. طریحی، فخرالدین، مجمع‌البحرین، ج 3، ص 294

5. افلاطون، مجموعه آثار، ج 3، ص 1814.

6. ارسطو، ما بعدالطبیعه، ترجمه شرف‌الدین، ص 410.

7. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج 8، ص 244.

بر همین اساس عرفاً نیز خیر را مساوی و مساوق با وجود و شر را نیستی و عدم دانسته‌اند. به تعبیر ابن عربی در وجود جز خیر شکل نمی‌گیرد چون وجود نفس رحمان است و آن خیر ذاتی است.

در آثار کلامی خیر عمدتاً به معنای نفع حسن در مقابل شر به معنای ضرر قبیح تعریف شده است.¹ برخی از متکلمان از آن جمله فخر رازی خیر و مصلحت را هم معنا دانسته و معنای آن دو را امر مطلوب می‌داند چه مطلوب ذاتی و چه مطلوب لغیره. وی هم چنین معتقد است حکمت، مصلحت و خیر همان لذت و سرور و یا هر آن چه که مودی به این‌ها باشد، است. او در جای دیگر معنای خیر را قدر مشترک بین دفع ضرر و حصول نفع می‌داند.²

بنابراین سه تعریف برای خیر در متون کلامی طرح شده است. 1- مطلوب لذاته یا لغیره 2- اسم جامع بین دفع ضرر و حصول نفع 3- نفع حسن در مقابل ضرر قبیح. به نظر می‌رسد معنای اول برگرفته از معنای مورد نظر فلاسفه باشد چرا که ایشان خیر را به وجود که مطلوب همه است تفسیر می‌کردند همین‌طور معنای دوم نیز به نوعی تفصیل معنای اول است چون دفع ضرر هم مانند حصول نفع مطلوب است. و معنای سوم به انگیزه متکلمان از طرح موضوع خیر در آثار کلامی بر می‌گردد. چون علت اصلی طرح خیر در متون کلامی به رد قول ثنویین مبنی بر قول به دو مبداء خیر و شر برای عالم مرتبط است و لذا خیر را طوری معنا کرده‌اند که بتوانند بدون اسناد شرور به مبداء دیگر، پاسخگوی دردها و کاستی‌ها باشند. بر این اساس با ذکر نفع حسن در تعریف خیر، نفع قبیح مانند پاداش و آسایش بی‌قاعده خارج می‌شود و با ذکر ضرر قبیح ضرر غیر قبیح مانند تکالیف الهی وارد معنای خیر می‌شوند.

گرچه خیریت ذاتی و عدم راهیابی شرّ در وجود حق تعالی مفروض و مسلم همه متکلمان اسلامی است اما تا زمان خواجه نصیرالدین طوسی از صفت خیر به عنوان صفتی از صفات ثبوتیه

1. قاضی عبدالجبار، المغنی، ج 5، ص 33 و جمعی از نویسندگان، شرح مصطلحات الکلامیه، ص 144.

2. دغی، سمیح، مصطلحات الامام الفخر الرازی، ص 314.

یاد نمی‌شد و پس از وی در شمار صفات ثبوتی قرار گرفت. یعنی پس از اشراب افکار فلسفی در آثار کلامی توسط خواجه نصیر، خیر یا خیریت نیز همچون سمع و حیات و مانند آن جزء صفات حق تعالی بشمار رفته است.¹

در متون نقلی نیز عمدتاً خیر به مصادیق خود مانند دین، وحی، نیکی‌ها، مال، زیبایی، نعمت‌ها تعریف شده است. با توجه به اختصاص بخشی از رساله به تبیین اصطلاحی فلسفی، عرفانی، کلامی، قرآنی و روایی خیر، در این بخش به همین میزان بسنده شده و تفصیل مباحث به محل خود احاله می‌شود.

5-2-2- اقسام خیر

چنان که خواهد آمد خیر دارای تقسیماتی است که البته موضوع مطلوبیت در همه آن‌ها ملحوظ بوده و به لحاظ میزان مطلوبیت چه از حیث محتوای خیر و چه به لحاظ جویندگان خیر دارای اقسامی است.

خیر محض: در اصطلاح فلسفی از آن به مطلوب مطلق تعبیر می‌شود که همان وجود است.² و دو ویژگی دارد 1- طالب و نیازمند چیزی نیست 2- مطلوب و مورد در خواست همه چیز است. خیر محض در اصطلاح عرفان نیز وجود حق است و اصطلاح مقابل آن مظاهر و مجالی وجود است که مراد از آن‌ها ما سوی الله است. در برخی تعابیر فلسفه مسیحی خداوند را خیر اعلی می‌نامند چون شایسته طلب مطلوب همه اشیا است.³

خیر نسبی: نسبی در مقابل مطلق عبارت است از وجودی که مطلوب⁴ موجود خاصی است که اولاً ملائم و مناسب اوست و ثانیاً قوه و استعداد رسیدن به آن را دارد، مانند میوه برای غنچه. مشابه همین تقسیم فلسفی در قرآن نیز تصویر شده است. به تعبیر راغب اصفهانی اگر خیری مرغوب و

1. طوسی، نصیرالدین، تجرید الاعتقاد، ص 196.

2. ابن سینا، الشفاء، (الالهیات) ص 356

3. اتین، ژیلسون، مبانی فلسفه مسیحیت، ترجمه محمدرضایی و موسوی.

4. ابن عربی، محی‌الدین، الفتوحات المکیه، ج 3، صص 207 و 556.

مطلوب همه باشد خیر مطلق و اگر برای کسی مطلوب و برای دیگری شر باشد خیر مقید نامیده می شود. اولی مانند بهشت و عقل و دومی مانند مال و دارایی دنیوی که برای انسان عاقل و خدوم خیر و برای فرد دنیاپرست خسارت و زیان است.¹

6-2-2- تعریف خیرخواهی خداوند

چنان که به تفصیل از خیرخواهی خداوند سخن خواهیم گفت، از نظر فلاسفه خیرخواهی خداوند عبارت از اعطاء وجود و هستی است. و ربط و نسبت وثیقی با علم حق تعالی و فاعلیت او دارد. ابن سینا در تعریف عنایت می گوید: عنایت به معنای صدور خیر از اول است. هم چنین علم او به ذاتش منشاء خیرخواهی اوست.² در واقع خیرخواهی خداوند در نظام فلسفی در قالب علیت و معلولیت سامان می یابد و معلول مصداق وجود بالذات می شود. اما خیرخواهی خداوند در اصطلاح عرفانی عبارت از تجلی و ظهور در مظاهر و مجالی وجود است و در این نگاه مجالی بالعرض موجودند.³

خیرخواهی خدا از نگاه اشاعره دائرمدار خواسته خداوند است و ملاک خیرخواهی در خود افعال و احکام الهی است و از نگاه عدلیه در قالب لزوم عمل در وعده ها، عوض و انتصاف و قاعده لطف مفصل تقریر شده است. در واقع قاعده لطف تقریر و توضیح وجوه مختلف خیرخواهی تکوینی و تشریحی حق تعالی است. از سوی دیگر خیرخواهی خداوند در متون نقلی در قالب عناوینی چون فضل، رحمت، لطف، هدایت تبیین شده است.

تقسیمات خیرخواهی

خیرخواهی عام: خیرخواهی خداوند برای بندگان گاهی فراگیر بوده و منوط به شروط خاصی نیست که خیر عام نامیده می شود. مانند اصل خلقت و بهره مندی از نعمت های دنیایی و بهره مندی افراد نیکوکار از نام نیک.

1. راغب اصفهانی، المفردات، ص، 264.
2. ابن سینا، التعليقات، صص 18 و 157.
3. ابن عربی، محی الدین، همان، ج 1، صص 406 و 475.

خیرخواهی خاص: برخی از مظاهر خیرخواهی‌های خداوند مشروط به ایمان، عمل صالح و تقواست. که از این موارد به خیر خاص یاد می‌شود. مانند قرب الهی در دنیا و بهره‌مندی از پاداش‌های خاص در قیامت. که هر دو قسم خاص و عام در بخش تبیین خیرخواهی نقلی بررسی خواهد شد.^۱

---

1. طباطبائی، محمدحسین، المیزان، ج 8، ص 274.